

POLIS

REVISTĂ DE ȘTIINȚE POLITICE

Volum X, Nr. 3 (37), Serie nouă, iunie-august 2022

Revista POLIS
©Facultatea de Științe Politice și Administrative
Universitatea „Petre Andrei” din Iași
ISSN 12219762

SUMAR

EDITORIAL	5
Istoria ca reper Dan MIHALACHE	5
FASCISM ȘI FASCISME	11
Fascismul mussolinian – un totalitarism <i>sui generis</i> Mihai MILCA	11
Modernitatea imposibilă a fascismului Silvio SUPPA	27
Naționalism și eșec – statele naționale după Tratatul de la Paris Ian BROWNE	43
Este putinismul un nou fascism? Radu CARP	53
Mișcarea Legionară, între istorie și percepții actuale. Amestec de fascism și atitudini populiste Bogdan TEODORESCU & Dan SULTĂNESCU	65
Labor Politics and Syndicalism in Interwar Romania: the Drives to the Right and to the Left Victor RIZESCU	81
Interpretarea fascismului la Antonio Gramsci și Palmiro Togliatti Mihaela CIOBANU & Guido LIGUORI	105
Nonviolența lui Aldo Capitini în timpul fascismului din Italia Gabriella FALCICCHIO	119
Imagine și putere: impactul arhitecturii fasciste în Tirana Alda KUSHI	129
Bulgaria interbelică în umbra celor două catastrofe naționale Iskra BAEVA	155

Retorica politică și metafora istoriei: entelehia poetică a lui Hugo von Hofmannsthal în vremea sa	175
Gianfranco LONGO	
VARIA	203
Experiența politică, prezența în guvern și competența liderilor de partid din România	203
Raluca FĂRCAȘ	
Convingători în funcții publice? Opiniile românilor despre competența liderilor politici	229
Bettina MITRU	
Promisiuni sau acțiuni? Primul an în Parlament al partidului AUR	255
Andi-Nicolae ALUPEI	
Reflecții ale ideologiei politice în literatura de călătorie. George Călinescu și imaginea URSS, Kiev-Moscova-Leningrad Noiembrie 1946	283
Petre Florian DRĂGHICI	
Controversial Foreign Affairs in the Middle East – U.S. strategy regarding the Israeli – Palestinian conflict	297
Ghet ANIS I. S.	
RECENZII	317
Sabin Drăgulin - Tratatul de la Trianon și Destinul României Mari	317
Enache TUȘA	
Note despre autori	325
Instrucțiuni pentru autori	335
Instructions to authors	338

Nonviolența lui Aldo Capitini în timpul fascismului din Italia

[Aldo Capitini's Nonviolence During Fascism in Italy]

Gabriella FALCICCHIO

Abstract: *Nonviolent thinking spreads in Italy in the late 1920s, thanks to Aldo Capitini. Gandhi and his method, called satyagraha, have a great reputation in Europe due to the nationalist struggle in India, but few people understand the magnitude of the Gandhian message. Aldo Capitini and Claudio Baglietto are among the very few who understand the spiritual significance of nonviolence. Baglietto will die in 1940, while Capitini will make nonviolence his whole life commitment, both culturally and socially and politically. Thanks to his tireless work, nonviolence has also taken root in Italy and continues to be nurtured.*

Keywords: *Aldo Capitini, antifascismo, nonviolenza.*

Introducere

Pentru a vorbi despre nonviolența în Italia în timpul fascismului, este necesar să facem câteva precizări, având în vedere că antimilitarismul și pacifismul se încadrează în aria largă a nonviolenței, dar relația inversă nu este neapărat valabilă.

Și în Italia, diverse personalități și grupuri se exprimaseră atât înainte de Marele Război cât și între cele două războaie mondiale, în legătură cu mișcările pacifiste internaționale. Aici ne referim la Maria Montessori, o cunoscută pedagogă care a purtat întotdeauna un mesaj de pace foarte modern pentru vremea ei, pe care și l-a aprofundat și mai mult în India, unde și-a petrecut anii de exil între 1939 și 1946 (dintre care cinci într-un regim de semidetenție din cauza

faptului că aparținea unui stat „inamic”). În India, abordarea ei pedagogică a fost foarte apreciată, chiar și de Gandhi însuși, pe care ea îl cunoștea personal. Montessori a ales să se îndepărteze de Italia fascistă și să se întoarcă în țară din lungile sale călătorii doar pentru câteva luni.

Limitându-ne însă la cei care au activat în timpul fascismului pe teritoriul italian, trebuie să dedicăm spațiu celor care au intrat în contact cu tradiția non-violentă, cu referire în special la Gandhi, și care au dorit să-și aducă metoda în lupta antifascistă. Mă refer la Aldo Capitini și Claudio Baglietto.

La ei aș putea adăuga mulți oameni care au intrat în contact cu viziunea lui Aldo Capitini, un „educator politic”¹ cu mare capacitate de a construi punți, de a țese relații, de a pune

în contact. Generații de intelectuali și activiști au fost formați în spiritul nonviolentei promovată de Capitini, ca colaboratori și colaboratoare în inițiativele – întotdeauna corale - pe care le-a promovat, dar și ca „ascultători interesați”, așa cum el însuși i-a definit².

Aceștia sunt atât oameni care s-au format avându-l pe Capitini coleg, profesor, ghid spiritual (gândiți-vă la Pietro Pinna, care a moștenit conducerea Mișcării Nonviolente în 1968), dar și mulți oameni cu propria lor cale etică, care și-au încrucișat drumurile cu acesta. Se vorbește despre sute de oameni, dintre care mulți sunt necunoscuți de majoritatea oamenilor, dar care datorită lui și-au întărit și sporit convingerile, și-au schimbat viața, au dat viață ei înșiși altor inițiative. Gândiți-vă la Danilo Dolci, care, fiind mult mai tânăr decât Capitini, a fost instruit în comunitatea creștină a lui Don Zeno din Nomadelfia pentru a se duce în Sicilia și a-și dedica întreaga viață educației populare și emancipatoare într-o regiune chinată de mafie. Dolci va fi contactat de Capitini, care îi va dedica două cărți, iar de atunci doi dintre părinții nonviolentei italiene vor rămâne în strâns contact pe viață.

Dar gândiți-vă și la cei care, deși nu pot fi introduși în tradiția nonviolentă în sens strict, au împrumutat aspecte, au absorbit modus operandi capitinian, s-au hrănit cu acel gând. În lumea culturală italiană au fost mulți, unul dintre aceștia a fost Norberto Bobbio.

În sfârșit, este corect să ne amintim și de cei care, deși nu aveau cunoștințe specifice despre nonviolenta, au luat poziții și comportamente nenarmate și nonviolente (scrise în mod deliberat cu două cuvinte separate) în timpul fascismului și al războiului. După cum ne-a arătat clar Anna Bravo, istoria acțiunii nonviolente trece prin mulți subiecți anonimi care nu intră în manualele istoriei oficiale, dar care au acționat și au făcut istorie. Acest articol este dedicat și lor și acțiunii tăcute pe care au desfășurat-o.

Aldo Capitini, o viață pentru nonviolenta

Aldo Capitini (1899-1968) a fost o personalitate care s-a exprimat pe scena culturală italiană având mai multe fațete, fiind în același timp puțin cunoscută pentru că era incomodă. Antifascist foarte activ, dar distant de pozițiile violente și de lupta armată de tip partizan; anticapitalist dar în același timp și antipatic comuniștilor; în conflict cu Biserica Catolică; în afara oricărui tip de partid. Din cauza dificultății de a-l plasa, Capitini rămâne în continuare în afara manualelor de istorie a filosofiei și pedagogiei și este studiat de puțini în lumea academică.

Capitini ajunge să cunoască gândirea lui Gandhi într-un moment cu totul special atât existențial, cât și în istoria Italiei. La nivel personal, el, care împărtășise poziții intervenționiste și naționaliste înainte de Marele Război (ca toți tinerii vremii), și-a dat

imediat seama de oroarea războiului și – în legătură cu deteriorarea fizică care l-a atins între 1918 și 1920 – începe o reflecție interioară asupra sentimentului de limită și de finit. Aici își începe propria *metanoia*.

După absolvirea școlii tehnice a învățat ca student în mediu privat pentru a obține diploma de bacalaureat în cadrul liceului clasic. Ulterior a obținut o bursă pentru Scuola Normale Superiore din Pisa, una dintre cele mai bune universități italiene, unde în 1928 a absolvit cu maximum de puncte în domeniul literaturii italiene. În acel moment, directorul instituției era Giovanni Gentile, una dintre referințele filozofiei idealiste, precum și cel mai mare intelectual al regimului fascist.

Între timp, Capitini a dezvoltat o opoziție profundă față de fascism, care a fost întărită în 1929 după Pactul de la Lateran. El trăiește alianța dintre Vatican și regimul fascist ca pe o trădare a spiritului religios creștin și ca pe o formă inacceptabilă de colaborare și conivență. Acesta este momentul în care se distanțează de Biserică în mod polemic.

În 1930 a devenit trezorier la Scuola Normale Superiore din Pisa și a început să organizeze conversații și întâlniri cu un pronunțat caracter antifascist. Cu aceste ocazii l-a întâlnit pe Claudio Baglietto, ce l-a apropiat de etica kantiană și i-a aprofundat cunoștințele despre Gandhi, care la acea vreme câștiga o mare notorietate în presa și publicistica italiană. În 1931 a citit traducerea *Autobiografia*³ lui Gandhi, cu o prefață scrisă de Giovanni Gentile.

Cu Baglietto, Capitini a dezvoltat o prietenie frumoasă. Cei doi tineri erau numiți „Gandhiștii” și împărțeau o mare parte din orizontul non-violent. Când Baglietto va obține o bursă pentru Germania, el va alege să refuze participarea la serviciul militar și nu se va întoarce niciodată în Italia, murind de boală și dificultăți în 1940 în Elveția.

Între timp, Capitini a devenit vegetarian pentru o alegere precisă, antifascistă, prin care a intenționat să ofere un mesaj „extrem”: în timp ce escadroanele acționează cu furie, în timp ce pentru fasciști viața oamenilor nu are valoare și poate fi luată chiar și dintr-un capriciu, el alege să nu omoare nici măcar ființe non-umane. Ca educator pe cât de intim este, Capitini nu-și ține alegerea pentru sine și nici nu ar putea, în condițiile în care mănâncă cu elevii la cantina Normalei: alegerea lui, atât de ciudată și de neînțeleasă pentru majoritatea persoanelor atrage atenția, ceea ce îi permite să inițieze dezbatere pornind de la ideile sale.

Capitini devine ușor, ușor un antifascist neobosit și foarte activ, care își va menține ideile în mod original: ajunge la acțiunea politică prin religiozitatea nonviolentă, aceasta este și va rămâne inspirația lui caracterizatoare, așa cum va apărea evident în prima sa lucrare, *Elementi di un'esperienza religiosa*/Elementele unei experiențe religioase. Lucrarea a fost publicată în 1937 de editura Laterza, care era condusă atunci de cel mai cunoscut intelectual antifascist al vremii, Benedetto Croce, alter

ego-ul lui Gentile în domeniul filosofiei idealiste.

Înainte de a continua însă, este necesar să deschidem o paranteză pentru a-l plasa pe Gandhi în dezbaterea vremii.

Gandhi în Italia

Cartea minunată a lui Gianni Sofri, *Gandhi in Italia*⁴/Gandhi în Italia, este cea mai detaliată cercetare despre trecerea lui Gandhi prin peninsula. Sofri nu se limitează însă la reconstituirea episodului, ci oferă o interesantă privire de ansamblu asupra presei și scrierilor despre această personalitate, care în acei ani trăia momentul de maximă notorietate în India și în lume ca lider nonviolent.

Pe 12 martie 1930 începe celebrul *Marcia del sale*/Marș al sării, pe 29 august 1931 Gandhi pleacă la Londra ca reprezentant al Congresului la cea de-a doua Conferință a Mesei Rotunde. Pe drumul de întoarcere, din 11 până în 14 decembrie a traversat Italia, oprindu-se la Milano și Roma, unde l-a întâlnit și pe Mussolini. În aceeași perioadă, interesul regimului pentru Gandhi a crescut foarte mult.

Gandhi nu era încă imaginea icoanei pe care o avem prezentă în memoria colectivă în zilele noastre. Începuse să experimenteze *satyagraha* începând cu luptele din Africa de Sud, pentru ca în 1930 metoda să fie cu siguranță mai matură – chiar și în contextul extrem de conflictual al Indiei naționaliste –, dar figura lui Gandhi a rămas controversată și

metoda puțin înțeleasă. A atras opinii divergente, care de multe ori s-au construit pe necunoașterea contextului pe care l-a trăit, a istoriei sale și a complexității relațiilor dintre mișcărilor naționaliste cu Anglia colonială. În unele cazuri, imaginea lui Gandhi construită în Italia a fost afectată de farmecul exoticii. Acest element a fost exploatat la nivel ideologic de diferitele partide politice. Practic, Gandhi și scopul abordării sale au fost înțelese greșit.

Sofri recunoaște succesiunea a 3 faze în luarea în considerare a lui Gandhi:

1. O primă fază, în anii '20, în care o tendință simpatizează cu naționalismul indian, al cărui renovator este el; cealaltă tendință, dimpotrivă, simpatizează cu Anglia, mergând până acolo încât să exprime disprețul nu numai pentru impulsurile naționaliste, ci și pentru cultura indiană însăși.

2. O a doua fază, din 1930, în paralel cu cucerirea centralității problemei indiene în geopolitica internațională. În acest moment, regimul fascist începe să se intereseze de figura lui Gandhi, încercând un fel de „însușire”. Falanga anti-britanică, deși este prudentă, vede dificultățile britanice în problema indiană ca pe o oportunitate de care trebuie profitat; unele practici gandhiene, cum ar fi *swadeshi* (autosuficiența comunitară) par să semene cu ideea fascistă a autosuficienței; boicotul mărfurilor britanice de către indieni pare să deschidă perspective comerciale pentru Italia. Trebuie spus

că și în cadrul fascismului, pozițiile asupra lui Gandhi erau diferite, totuși incapabile să înțeleagă profunzimea mesajului nonviolent (care, odată înțeles, ar fi părut ireconciliabil cu fascismul!).

3. A treia fază, care se împletește cu cea de-a doua, vede trecerea interesului fasciștilor de la Gandhi la Bose, un naționalist agresiv care cucerește scena indiană. Fie că avem de-a face cu fasciști sau scriitori, jurnaliști, diverși publiciști, ceea ce vedem este coexistența paradoxală dintre o anumită simpatie pentru Gandhi, mai ales ca naționalist, cu solidaritatea cu colonialismul european în virtutea unei:

„Nevoi eurocentrice de a-și asimila o altă persoană a cărei înălțime morală și caracter universal al doctrinei este recunoscută. Și, în același timp, să nege că lumina poate apărea, încă o dată, din Orient”⁵.

În perioada de timp ocupată de cele trei faze, pozițiile antifasciste față de Gandhi au variat de la o judecată negativă care privea într-un mod mai larg metode nonviolente, care erau excluse de Internaționala a III-a ca posibil instrument de luptă, până la un „respect generic și îndepărtat”⁶.

În această panoramă, Giorgio Borsa a făcut o excepție, adoptând o abordare istoriografică serioasă în care nu a acordat niciodată regimului condus de Mussolini vreă apreciere în ceea ce privește reconstrucția gândirii lui Gandhi; alături de amintiții Capitini și Baglietto. S-ar putea crede că un număr atât de mic de oameni

poate să nu fi avut nicio influență asupra peisajului cultural, dar am face o mare greșeală. Capitini a fost un purtător neobosit de idei și valori: a călătorit și oriunde s-a aflat își ducea persuasiunea. El a fost susținătorul unei revoluții culturale care se afla în desfășurare, de care Sofri spune:

„Desigur, nu se poate spune că grupuri precum cel pisan al lui Capitini sau alte cenacluri similare [...], sărace ca mijloace de exprimare și supuse controlului persecutor al poliției fasciste, au contribuit în mare măsură la orientarea opiniei publice italiene înainte de sfârșitul războiului. Totuși, importanța lor transcende acest aspect, atât pentru că este singura greșare a gândirii și metodelor gandhiene pe trunchiul antifascismului și al Rezistenței, cât și pentru că acea experiență prima și deși limitată ar fi dat apoi, în perioada postbelică, fructe care încă așteaptă să fie cunoscute în mod adecvat, mai ales că au fost reluate după război”⁷.

Nonviolența antifascistă a lui Aldo Capitini

Capitini cunoaște opera și gândirea lui Gandhi și, împreună cu Claudio Baglietto, este unul dintre puținii care îi înțelege profunzimea, într-un moment în care, după cum am văzut, figura liderului indian este controversată și exploatată. Cei doi prieteni își adâncesc opoziția față de violență, în fiecare sferă a existenței, inclusiv în politică.

Fundamentul și hrana viziunilor lor (care rămân diferite, deși foarte

apropiate) este rădăcina spirituală, religioasă, a acțiunii nonviolente. Pentru Capitini, puritatea scopului și coerența dintre gândire și acțiune sunt esențiale. Nu este dispus să facă compromisuri cu fascismul și din acest motiv nu va lua carnetul de partid, conștient că acest act de nesupunere l-ar fi costat cariera în cadrul Normalei. De fapt, a fost concediat, spre supărarea lui Gentile, nu doar pentru că a refuzat să aibă carnet de partid, ci pentru toate ideile aduse la cunoștința studenților, începând cu vegetarianismul său.

Integritatea lui Capitini va avea și consecințe în viitor. El va alimenta dezbaterea antifascistă și va contribui la redactarea Manifestului Socialismului Liberal (publicat ulterior doar în numele lui Guido Calogero)⁸ și la înființarea acelei mișcări care va fuziona ulterior în Partidul Acțiunii. Totuși, atunci când linia de partid și lupta armată va prevala în rândul antifasciștilor, el se va distanța și se va detașa, respectând acțiunile celorlalți. Viziunea sa îl determină să respingă ideea de partid și să susțină în schimb cea de mișcare, în care impulsul etic și valoric rămâne superior intereselor grupului fiind deschis către interesele de tip general; și să refuze, așa cum este previzibil, alegerea luptei armate⁹.

Aceste două poziții de disidență au făcut din Capitini o voce aflată în afara corului și din acest motiv a fost exclus din marile decizii postbelice, începând cu Adunarea Constituantă. Și totuși, Capitini nu era interesat să fie un protagonist al istoriei, ci să lu-

creze cu oamenii, să pună idei în circulație și să trezească inițiative, pentru ca comunitățile să devină protagoniști ai vieții democratice. La acțiunea directă în țesutul social va răspunde una dintre cele mai originale și fructuoase inițiative lansate de câțiva ani în Perugia și în alte orașe, cea a COS, Centrele de Orientare Socială, care a fost unul dintre primele experimente de democrație participativă, putere de jos și control de jos, care merită studiat și amintit.

Revenind la epoca fascistă, trebuie spus că nucleul gândirii nonviolente a lui Capitini era deja pe deplin prezent încă de atunci. Deși s-a maturizat de-a lungul deceniilor, oferind, de exemplu, în lucrarea *La compresenza dei morti e dei viventi/Coexistența morților și a celor vii*, una dintre cele mai complete expresii ale ei, inima nonviolentei capitiniene este deja cuprinsă în prima lucrare, *Elementi di un'esperienza religiosa /Elementele unui experienta religioase*¹⁰. În acest volum încărcătura revoluționară a nonviolentei este pe deplin prezentă tocmai datorită grației și tonului pe cât de calm, pe atât de convins, cu care este scris.

Cartea a trecut nevătămată de cenzura fascistă: de ce? autoritatea lui Croce și Laterza încuraja fără îndoială publicarea acesteia și știm că regimul a oferit o toleranță considerabilă operei culturale a filosofului. Pe de altă parte, era grosolănia gândirii tipic fasciste, foarte departe de rafinamentul unei astfel de gândiri alternative. Dar pot emite ipoteza că a existat și o asemenea extraneitate

față de discursul nonviolent, o asemenea absență a categoriilor interpretative, încât cartea a fost confundată (un pic ca toată opera lui Capitini la acea vreme) cu un tratat religios, că puțin sau nimic ar putea avea un impact social și politic. Mai ales că a fost scrisă de un personaj seminecunoscut, cu inspirație spirituală, a cărui acțiune a fost considerată de poliție ca fiind de foarte puțină influență. Pe scurt, fasciștii ar fi perceput un pericol mai mult dintr-o carte a luptei strigate care lăuda revolta antifascistă, decât dintr-un volum mic care vorbea despre deschidere către toată lumea.

A fost o interpretare greșită majoră (dacă a fost vreodată citită cu adevărat de fasciști...). În *Elementi/Elemente* se vorbește de non-ucidere, non-minciună și non-colaborare (scrise de Capitini toate într-o formă clară, așa cum va fi cuvântul non-violență), care sunt cele trei ramuri ale dezvoltării acțiunii nonviolente. Primul ca fundament etic prin excelență, al doilea ca condiție relațională, al treilea ca act politic care a găsit antecedente illustre în Thoreau de

Disobbedienza civile /Nesupunere Civilă, în Tolstoi al „nerezistenței la rău cu răul” și în Gandhi cu a sa *satyagraha*.

Pe această bază, Capitini va vorbi despre *Tutti/Toți* ca pe o referință constantă de acțiune, nimeni fiind exclus și va inventa neologismul *omnicrație*, care reprezintă nu numai antiteza fascismului, ci și depășirea democrației.

Aceste idei ca și altele ce aparțin gândirii lui Capitini au fecundat dezbaterile culturale a Italiei fasciste, postfasciste și democratice, lăsând o moștenire enormă, care doar în mod minim poate fi asociată cu *Marcia per la pace e la fratellanza dei popoli*/Marșul pentru pace și fraternitatea popoarelor din 1961. Acea moștenire este vie și continuă să se hrănească cu gândul său, mărturia lui și semințele care de-a lungul deceniilor au prins rădăcini în munca multor bărbați și femei ai timpului nostru și merită să fie acultate și studiate.

Traducere realizată
de Sabin Drăgulin

Note

- ¹ Guido Calogero, *Difesa del liberalsocialismo e altri saggi*, Marzorati, Milano, 1972.
- ² Aldo Capitini, *Antifascismo tra i giovani*, Célèbes, Trapani, 1966.
- ³ Gandhi, *Autobiografia*, ediție îngrijită de Andrews C. F., Prefață de Gentile G., Garzanti, Milano, 1931.
- ⁴ Gianni, Sofri, *Gandhi in Italia*, Il Mulino, Bologna, 1988.

⁵ *Ibidem*, p. 119.

⁶ *Ibidem*, p. 142.

⁷ *Ibidem*, p. 143.

⁸ Guido, Calogero, *op.cit.*

⁹ Este necesar să subliniem cum chiar și în rândurile partizanilor au existat personalități care nu au folosit arme. Gândiți-vă la Don Andrea Gaggero și Lidia Menapace, care spune în glumă în cărțile ei autobiografice că frica de arme a fost principalul ei motiv în timpul

rezistenței. Lidia a reprezentat de-a lungul vieții sale una dintre cele mai autoritare voci ale nonviolenței și feminismului italian (Lidia,

Menapace, *Io, partigiana*, Manni, San Cesario di Lecce, 2014).

¹⁰ *Idem, Elementi di un'esperienza religiosa*, Laterza, Bari, 1937.

Bibliografie

ALTIERI, Rocco, *La rivoluzione nonviolenta. Biografia intellettuale di Aldo Capitini*, Biblioteca Franco Serantini, Pisa, 2003.

BOBBIO, Norberto, *Il pensiero di Aldo Capitini. Filosofia, religione, politica*, Edizioni dell'Asino, Roma, 2012.

IDEM, Maestri e compagni, Passigli, Firenze, 1984.

BRAVO, Anna, *La conta dei salvati. Dalla Grande Guerra al Tibet: storie di sangue risparmiato*, Laterza, Roma-Bari, 2013.

CALOGERO, Guido, *Difesa del liberalsocialismo e altri saggi*, Marzorati, Milano, 1972.

CAPITINI, Aldo, "Attraverso due terzi di secolo", *La cultura*, 1968, n. 6, pp. 457-473.

IDEM, Antifascismo tra i giovani, Célèbes, Trapani, 1966.

IDEM, Danilo Dolci, Lacaita, Manduria, 1958.

IDEM, Discuto la religione di Pio XII, Parenti, Firenze, 1957.

IDEM, Elementi di un'esperienza religiosa, Laterza, Bari, 1937.

IDEM, Il potere di tutti, a cura di N. Bobbio, La Nuova Italia, Firenze, 1969.

IDEM, Italia nonviolenta, centro Studi Aldo CAPITINI, Perugia, 1981.

IDEM, La compresenza dei morti e dei viventi, a cura di G. Falcicchio, D. Taurino, LEF, Firenze, 2021.

IDEM, Le ragioni della nonviolenza, a cura di M. Martini, ETS, Pisa, 2004.

IDEM, Le tecniche della Nonviolenza, Feltrinelli, Milano, 1967.

IDEM, Liberalsocialismo, e/o, Roma, 1996.

IDEM, Nuova socialità e riforma religiosa, Einaudi, Torino, 1950.

IDEM, Origine, caratteri e funzionamento dei C.O.S., Regione Umbria, Associazione Nazionale Amici di Aldo Capitini, Comune di Perugia, Perugia, 1995.

CAPITINI, Aldo, DOLCI, Danilo, *Lettere 1952-1968*, a cura di G. Barone e S. Mazzi, Carocci, Roma, 2008.

CUTINI, Clara, *Aldo Capitini. Uno schedato politico*, Editrice Umbra, Perugia, 1988.

FALCICCHIO, Gabriella, "Human relations in a nonviolent perspective between "openness to thou" and creative management of conflicts", *Polis. Revistă de Științe Politice*, 2016, IV, n. 3 (13), pp. 15-22.

IDEM, L'atto atomico della nonviolenza. Educazione, relazioni, stili di vita. Aldo Capitini e la tradizione nonviolenta, la Meridiana, Molfetta, 2022.

IDEM, Profeti scomodi, cattivi maestri. Imparare a educare con e per la nonviolenza, la Meridiana, Molfetta, 2018.

FALCICCHIO, Gabriella, MANOLACHE Viorella (eds.), *Concepts and values of nonviolence*, numero monografico di *Polis. Revistă de Științe Politice*, 2016, IV, n. 3 (13), pp. 5-13.

FALCICCHIO, Gabriella, MOSCATI, Giuseppe, *Il pensiero di Capitini: percorsi di ricerca*, numero monografico di *Educazione*

- Democratica. Rivista di pedagogia politica*, 2014, n. 8.
- FALCICCHIO, Gabriella, TAURINO, Daniele (a cura di), *Non dare la morte né col pensiero né con l'atto*, numero monografico di *Educazione aperta. Rivista di pedagogia critica*, 2019, n. 5.
- GANDHI, *Autobiografia*, a cura di Andrews C. F., prefazione di Gentile G., Garzanti, Milano, 1931.
- IDEM, *Teoria e pratica della nonviolenza*, trad. it., a cura di G. Pontara, Einaudi, Torino, 1996.
- IDEM, *Villaggio e autonomia. La nonviolenza come potere del popolo*, trad. it., Libreria Editrice Fiorentina, Firenze, 1982.
- GREGG, Richard Bartlett, *The power of nonviolence*, Forgotten Books, London, 2018.
- KING, Martin Luther, *Lettera dal carcere di Birmingham. Pellegrinaggio alla nonviolenza*, Edizioni del Movimento Nonviolento, Verona, 1993.
- LANGER, Alexander, *Il viaggiatore leggero. Scritti 1961-1995*, Sellerio, Palermo, 1996.
- MENAPACE, Lidia, *Io, partigiana*, Manni, San Cesario di Lecce, 2014.
- PINNA Pietro, *La mia obbiezione di coscienza*, Edizioni del Movimento Nonviolento, Verona, 1994.
- POLITO Pietro, *L'eresia di Aldo Capitini*, Stylos, Aosta, 2001.
- POLITO, Pietro, *La forza della coscienza. Storia di una persuasione: Claudio Baglietto e Aldo Capitini*, Biblion, Milano, 2020.
- SOFRI, Gianni, *Gandhi in Italia*, Il Mulino, Bologna, 1988.
- TAURINO Daniele, "Nonviolent words. Introduction to a glossary for a Capitinian lexicon", *Polis. Revistă de Științe Politice*, 2016, IV, n. 3, pp. 23-38.
- THOREAU, Henry David, *La disobbedienza civile*, traduzione italiana, La Vita Felice, Milano, 2009.
- TRUINI, Fabrizio, *Aldo Capitini. Le radici della nonviolenza*, Il Margine, Trento, 2011.